

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ
ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ОБРАЗИ НАУКИ**

Міжвузівський збірник наукових праць

Дніпропетровськ
Видавництво Дніпропетровського університету

2000

УДК 9 (075.8)

А.Є.Атаманенко
Національний університет «Острозька Академія»

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕНЬ З ІСТОРІЇ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА ТА АРХЕОГРАФІЇ

Аналізуються методологічні питання історії джерелознавства та археографії в історіографії.

Одним із найважливіших напрямів досліджень з історії історичної науки є вивчення історії розвитку окремих її галузей, таких як джерелознавство, археографія, палеографія, які традиційно відносяться до спеціальних історичних дисциплін. Саме дослідження з історії джерелознавства дають можливість з'ясувати такі найважливіші теоретичні питання, як процес і час перетворення історичних знань у науку, етапи її розвитку, творення історичних концепцій, тощо. Відомий український джерелознавець проф. М.П.Ковальський предмет історіографії джерелознавства визначив як історію вивчення істориками джерел, розробку теорії, методики та використання історичних джерел [16, с.52]. Ним же запропоновано і періодизацію історіографії джерелознавства, де першим, початковим етапом, потрібно вважати першу половину і середину ХІХ ст., коли формувались витоки наукового джерелознавства, що знайшло своє відображення у перших наукових узагальнюючих роботах з історії України - Д.Бантиша-Каменського і М.Маркевича, дослідженнях окремих проблем М.Максимовичем, М.Костомаровим, П.Кулішем, Я.Головацьким та ін. [20, с. 132].

На нашу думку, говорити про елементи джерелознавства і методику використання джерел можна стосовно історичних творів попередніх століть, як це зроблено радянськими російськими дослідниками С.Валком, О.Ніколаєвою, О.Пронштейном та ін. До речі, в українській історіографії поки що відсутні узагальнюючі праці з історії розвитку джерелознавчих знань, хоча певні кроки в цьому напрямі були зроблені ще в ХІХ ст. Г.Карповим [12], пізніше - І.Крип'якевичем [23] та Д.Багалієм [1], в працях яких крім загального висвітлення історіографічного процесу вміщена інформація про використання джерел деякими істориками.

Іншим напрямом є персоніологічні (персональні, біоісторіографічні) дослідження, які висвітлюють внесок окремих істориків у процес формування джерелознавства та археографії, розкривають їх підходи до вивчення та введення до наукового обігу історичних джерел. Подібні праці дозволяють простежити багато важливих аспектів розвитку науки, серед яких рівень джерелознавчої методики на різних етапах її становлення, особливості ставлення до джерел у відповідні періоди розвитку історичних знань, розуміння поняття «історичне джерело» тощо. Крім того, подібні дослідження дозволяють виявити унікально-особистий внесок історика у процес розвитку науки, взаємозв'язки та взаємовпливи діяльності дослідників різних епох: попередників, сучасників та наступників, тобто, ті аспекти наукового знання, які відносять до категорій «кооперація вчених» та «колективність наукового дослідження».

Подібний підхід дозволяє також простежити, як слушно зауважив відомий сучасний російський дослідник С.О.Шмідт, в якій мірі ті чи інші вчені виступали попередниками сучасного джерелознавства, чи не користувались вони (іноді стихійно) тими дослідницькими прийомами, що в наші дні підтверджуються в науці, та який вплив мали праці цих вчених (часто опосередковано) на розвиток сучасної джерелознавчої методики [36, с.55-56]. Тобто, дослідження джерелознавчої методики на різних етапах її формування дозволяє ясніше уявити закономірності та перспективи її сучасного розвитку.

До цього напрямку можна віднести праці Я.Дзири [7], В.Воронова [5;6], І.Верби [4], О.Дячка [8], Л.Москвич [27] та інших дослідників. В історіографії археографії, розвиток якої певною мірою пов'язаний з історіографією джерелознавства, початок подібним дослідженням поклали роботи видатних істориків нашого століття про археографічну діяльність М.Костомарова, Д.Багалія, В.Антоновича, які сьогодні перевидані у розпочатій Археографічною комісією НАН України, Інститутом української археографії та джерелознавства НАН України та Національною бібліотекою України ім. В.І.Вернадського серії видань - «Історія української археографії: Персоналії» [11]. У цій же серії видані дослідження наших сучасників - В.М.Хмарського про А.О.Скальковського [33], З.М.Матисякевича про Я.Ф.Головацького [25]. З'являються також твори про археографічну діяльність окремих істориків і в інших виданнях [21; 24]. Подібні дослідження є основою історії археографії, що, як і

будь-яка галузь історичної науки, складається з діяльності особистостей.

До третього напрямку можна віднести дослідження джерелознавчої та археографічної діяльності наукових установ, об'єднань, навчальних закладів, редакцій періодичних та неперіодичних видань тощо. Тут зроблено внесок роботами О.І.Журби про діяльність Київської археографічної комісії [9], М.П.Колесника про внесок у розвиток археографії Історичного товариства Нестора-літописця [22], О.В.Тодійчук про українознавчу діяльність Московського Товариства історії та старожитностей російських [31], С.В.Абросимової та О.І.Журби про діяльність Катеринославської архівної комісії [10] тощо. Але більша частина проблем цього напрямку все ще вимагає монографічного дослідження.

До четвертого напрямку історіографії джерелознавства та історіографії археографії можна віднести ті розділи узагальнюючих та спеціальних історичних досліджень, що висвітлюють процес вивчення того чи іншого історичного джерела.

Зрозуміло, що наявність сукупності досліджень з історії джерелознавства та археографії передбачає розробку їх теоретичної бази. Проблеми теорії та методики історіографії джерелознавства розглядалися в працях російських та українських істориків С.Н.Валка [3], С.О.Шмідта [35], В.В.Фарсоби́на [32], В.І.Буганова [2], М.П.Коліаського [16; 17; 19; 20] та інших дослідників.

Українське джерелознавство в своєму розвитку, як і джерелознавство будь-якої іншої країни, пройшло довгий шлях від прагматичного використання джерел та відпрацювання навичок роботи з ними в історичних творах XI-XVII ст., до поступового формування в кінці XVIII - початку XIX ст. джерелознавчої методики, яка в другій половині XIX ст. почала перетворюватись на наукову дисципліну зі своїми методами дослідження, вдосконалення яких відбувається донині. Тому основні напрямки вивчення цього розвитку в Україні можна визначити, як зазначав відомий російський джерелознавець О.П.Пронштейн стосовно російського джерелознавства, по-перше - дослідження методологічних поглядів істориків, котрі працюють з історичними джерелами; по-друге - з'ясування процесу накопичення конкретних знань про історичні джерела, їх групи, види та типи і, по-третє - вивчення розвитку теорії та методики підходу до них [29, с.9].

Проблеми, які постають у дослідженнях з історіографії джерелознавства, в цілому, пов'язані з загальним розвитком історичної науки сьогодні та на певних його етапах. Відтак вони дещо різняться і їх коло визначається для кожного такого дослідження. Але проблемами дослідження, найважливішими для більшості праць з історіографії джерелознавства на його ранньому, початковому етапі розвитку, коли тільки відбувалось формування джерелознавчої методики, можна вважати наступні:

1) визначення джерельної бази історіографічного дослідження та його предмета;

2) виокремлення кола джерел, використаних автором історичного дослідження;

3) виявлення особливостей розуміння істориком понять «історичне джерело», «класифікація джерел», «автентичність», «репрезентативність» та ін. (при цьому саме поняття істориком може не використовуватись або не існувати в тогочасній історичній науці);

4) встановлення відповідності практичних навичок роботи з джерелами історика або його джерелознавчої методики тогочасному рівню розвитку науки, тобто професійного рівня дослідників;

5) відтворення життєвого і творчого шляху істориків для розуміння їх поглядів і факторів, які впливали на процес формування методики досліджень;

6) текстологічний аналіз та співставлення творів історика з роботами попередників з метою визначення впливів, запозичень, історіографічної традиції;

7) визначення методологічних поглядів істориків, рівня теоретичної розробки питань джерелознавства в їх працях;

8) встановлення місця історика або наукового колективу в тогочасному історіографічному процесі тощо.

Проблема встановлення джерельної бази досліджень з історії джерелознавства та археографії, безперечно, має велике значення для розуміння особливостей методики того чи іншого дослідника, тому спробуємо розглянути її більш детально.

Джерельна база досліджень з історіографії джерелознавства відрізняється від джерельної бази історичних творів і навіть історіографічних досліджень іншого типу. Так, для досліджень з історіографії джерелознавства основними джерелами, на нашу думку, є: 1) вступні статті та коментарі до різних форм, видів та типів публікацій документальних та наративних джерел; 2) монографії, стат-

ті, огляди, рецензії тощо джерелознавчого характеру; 3) історичні твори неджерелознавчого характеру, які демонструють підхід історика до використання джерел, примітки та коментарі щодо історичного джерела в тексті твору (використання подібного джерела в його багатоаспектності особливо виправдане стосовно виявлення прийомів та методів джерелознавчого аналізу істориків XVIII - першої чверті XIX ст.); 4) епістолярні джерела, щоденники, спогади, документи державних установ тощо, у яких є згадки про підходи до використання тих чи інших історичних джерел дослідником; 5) джерелознавчі матеріали, підготовлені попередниками, сучасниками та наступниками історика або наукового колективу.

Дві останні групи історіографічних джерел дозволяють розв'язати ряд проблем дослідження: 1) визначення доробку окремих істориків або наукових колективів у контексті стану розвитку тогочасної науки; 2) виявлення професійного рівня діяльності історика або наукового колективу; 3) визначення відповідності стану науки і методики використання джерел та ефективності застосування методів їх аналізу істориком або науковим колективом; 4) визначення ступеня реалізації потенційних творчих можливостей історика або колективу; 5) встановлення місця історика або наукового колективу у тогочасному історіографічному процесі, включаючи взаємозв'язки, взаємовпливи та взаємозалежність творів різних авторів.

Своєрідністю відзначається також коло історіографічних джерел з історії археографії. До них, на нашу думку, можна віднести: 1) здійснені публікації джерел; 2) вступні статті та коментарі до різних форм, видів та типів джерельних публікацій; 3) теоретичні розробки з археографії; 4) матеріали (епістолярії, мемуари тощо), в яких є згадки про підхід вченого або певного колективу дослідників до методів публікації джерел; 5) оцінки здійснених публікацій іншими дослідниками (сучасниками та наступниками); 6) підготовлені до публікації збірки документів, які з тих чи інших причин не були видані; 7) джерельні публікації, здійснені попередниками, сучасниками та наступниками історика або колективу дослідників. Подібно до історіографічних джерел історії джерелознавства, можна сказати, що три останні групи джерел дозволяють визначити місце окремого історика або наукового колективу в історіографічному процесі.

Подана система не претендує на остаточність і безпомилковість. Крім того, для кожного дослідження з історії джерелознавства

ва та історії археографії існує своя джерельна база, в якій кількість та репрезентативність джерел є індивідуальною. Тому для таких досліджень проблема відбору джерел в історіографічних студіях постає як формування їх системи, заданої, з одного боку, характером, метою та завданнями, а з іншого - визначається об'єктивним станом джерельної бази. Останній же залежить від великої кількості чинників, серед яких - віддаленість від нашого часу, особливості умов існування тогочасного суспільства, рівень збереженості джерел тощо.

Запропонована вище структура джерельної бази досліджень з історії джерелознавства та археографії може допомогти у розв'язанні проблеми безпосереднього визначення джерелознавчої методики та підходів до публікації джерел історика або колективу дослідників. У той же час, враховуючи наявність різних напрямів історіографічних праць та їх можливу структуру, можна сказати, що їх джерельна база буде розширена за рахунок історіографічних джерел, які допомагають відтворити наукову біографію вченого у біоісторіографічних працях, розкрити різні аспекти становлення поглядів на підходи до методики опрацювання чи публікації джерел, показати процес оформлення та розвитку наукових колективів, продемонструвати вплив введених у науковий обіг джерельних матеріалів на розвиток історичних поглядів та концепцій, визначити взаємовпливи діяльності окремих науковців та наукових колективів у процесі еволюції науки тощо.

Тому до джерельної бази таких історіографічних досліджень увійдуть різноманітні матеріали. Спробуємо розглянути окремі із них.

У біоісторіографічних (персонологічних) дослідженнях особливе місце займає проблема відтворення наукової біографії історика, що передбачає використання відповідних джерел, які можна умовно поділити на дві основні групи: ті, що створені істориком і ті, що створені іншими особами, урядовими установами, науковими та іншими колективами тощо і стосуються його життя та наукової діяльності.

До першої групи належать: 1) опубліковані наукові твори (монографії, статті в періодиці тощо), літературні та публіцистичні твори; 2) неопубліковані твори; 3) археографічні матеріали - публікації джерел різного рівня та коментарі до них; 4) матеріали особи-

стого характеру (епістолярії, спогади тощо); 5) маргіналії історика на рукописах та опублікованих працях.

До другої групи - 1) рецензії на твори, посилання на них та згадки про них в працях інших дослідників; 2) роботи біографічного плану про історика з точки зору оцінки значення його наукової діяльності для розвитку науки; 3) некрологи; 4) матеріали, що характеризують обставини життя та творчості історика (листи до нього та про нього, спогади тощо); 5) історичні та джерелознавчі твори інших авторів, здійснені ними публікації джерел та коментарі до останніх, що використовуються для порівняльного аналізу; 6) матеріали державних (урядових) установ або листи службового характеру від посадових осіб; 7) матеріали, що характеризують загальноісторичну ситуацію протягом життя та творчості історика.

Робота над узагальнюючими працями з історіографії джерелознавства, більшість яких не передбачає створення детальних біографій окремих істориків, обумовлює певне звуження джерельної бази і акцентування уваги на джерелах історії джерелознавства та археографії, які дають можливість прослідкувати особливості джерелознавчої та археографічної методики, своєрідність розуміння поняття «історичне джерело» на окремих етапах розвитку науки. Тому в них джерела до створення біографій, особистого характеру можуть використовуватись з ілюстративною метою. Історіографічні джерела праць, присвячених дослідженню джерелознавчої та археографічної діяльності наукових установ, об'єднань, навчальних закладів, редакцій періодичних і неперіодичних видань, крім загального для більшості праць кола джерел залучають також джерела, які розкривають процес формування наукового колективу, його розвитку, змін у ньому, а також міжособистісних та наукових стосунків його членів. Інтерес являють також джерела, що дають можливість встановити місце цього наукового* колективу в історіографічному процесі.

Отже, коло історіографічних джерел досліджень з історії джерелознавства та історії археографії, в цілому, подібне до джерельної бази інших історіографічних^ досліджень, але має певні відмінності, пов'язані з особливостями поставлених мети та завдань. Стосовно класифікації цих джерел, слушною є думка відомого російського дослідника Л.М.Пушкарьова, що схема, відпрацьована, вітчизняним джерелознавством, може застосовуватись і до історіографічних джерел, які є специфічною частиною історичних джерел [30, с. 103].

При цьому джерельна база кожного конкретного історіографічного дослідження може мати свої особливості так само, як і в цілому дослідження з історіографії джерелознавства або археографії.

Бібліографічні посилання

- Багалій Д. І. Нариси української історіографії доби феодалізму та доби капіталістичної. ІР НБУВ, 1 11049.
- Буганов В. И. Основные итоги и перспективы развития источниковедения отечественной истории дооктябрьского периода // Актуальные проблемы источниковедения истории СССР, специальных исторических дисциплин и их преподавание в вузах. М., 1979. Вып. 1.
- Валк С. Н. Исторический источник в русской историографии XVIII века // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934. № 7-8.
- Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко - історик і археограф: Дис. ... канд. іст. наук. К., 1994.
- Воронов В. І. Джерелознавчі аспекти в наукових працях О. М. Лазаревського // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Д., 1997. Вип. I. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського.
- Вій же. Науковий доробок О. М. Лазаревського в галузі археографії, джерелознавства та історіографії: Автореф. ... канд. іст. наук. Д., 1996.
- Дзира Я. І. Джерельна основа праці О-Рігельмана з історії України // Історіографічні дослідження в Українській РСР. К., 1969.
- Дячок О. О. Робота автора Густинського літопису з наративами іноземного походження (на прикладі «Хроніки Європейської Сарматії» А. Гваньїні) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Д., 1997. Вип. 1.
- Журба О. І. Київська археографічна комісія. 1843-1921. Нарис історії і діяльності. К., 1993.
- Журба О. І., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Укр. археограф, щорічник. К., 1993. Вип. 1.
- Історія української археографії: Персоналії. К., 1993. Вип. I.
- Карпов Г. В. Критический разбор разработки главных русских источников, к истории Малороссии относящихся, за время 8-е января 1654 - 30-е мая 1672 года. М., 1870.
- Ковальский Н. П. Источниковедение и археография истории Украины XVI-перв. пол. XVII в. Д., 1978.
- Він же. Источниковедение истории Украины XVI - перв. пол. XVII в. Д., 1977.
- Вій же. Источниковедение истории Украины XVI - перв. пол. XVII в. Д., 1978-1979. 4.1-4.
- Він же. Методологические и методические проблемы историографии источниковедения // Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС: Мат. Всесоюз. научн. конф. Д., 1985.
- Він же. Обзор историографических источников истории Украины XVI - перв. пол. XVII века // Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVI-XIX вв. Д., 1982.
- Ковальский Н. П., Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI - перв. пол. XVII в. Д., 1984.
- Ковальський М. П. Актуальні проблеми джерелознавства історії України XVI-XVII ст. // Укр. археограф, щорічник. К., 1992. Вип. I.
- Він же. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Г. Іспективи: Мат. Всеукр. наук. конф. Х., 1995.
- Козлова Н. А. Архивоведение и археография в творчестве Н. Н. Бантыш-Каменского // Источниковедение и историография. Специальные исторические дисциплины. М., 1980.
- Колесник М. П. Вклад исторического общества Нестора-летописца в археографію истории Украины // Исследования по археографии и источниковедению отечественной истории XVI-XX вв.: Межвуз. сб. науч. тр. Д., 1990.
- Крип'якевич І. Українська історіографія X\T-XVIII ст. (Литографований курс). Л., 1923.
- Лаптева Л. П. Профессор университета Св. Владимира Н. Д. Иванишев (1811-1874) и его деятельность в Киевской археографической комиссии // Укр. археограф, щорічник. К., 1992. Вип. I.
- Матисьякенич З. М. Український археограф Я. Ф. Головацький. К., 1993.
- Мицик Ю. А. Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Д., 1996.
- Москвич Л. Г. З історії становлення джерелознавства України // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура: 36. наук. праць. К., 1986.
- Мыцык Ю. А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. Д., 1988.
- Пронштейн А. П. Источниковедение в России. Эпоха феодализма. Ростов. 1989.
- Пушкарёв Л. Н. Определение, систематизация и использование историографических источников -// Методологические и теоретические проблемы истории исторической науки. Калинин, 1980.
- Тодийчук О. В. Украина XVI-XVII вв. в трудах Общества истории и древностей российских. К., 1989.
- Фарсоби В. В. К оценке некоторых положений А. С. Лаппо-Данилевского в области источниковедения // Материалы симпозиума по некоторым проблемам источниковедения. М., 1972.
- Хмарський В. М. А. О. Скальковский - археограф. К., 1994.
- Швыдько А. К. Этапы развития советской археографии на Украине и их особенности // Теоретико-методологические вопросы развития советской исторической науки: Межвуз. сб. научн. тр. Д., 1987.
- Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии // Проблемы истории общественной мысли и историографии. М., 1976.
- Він же. Современные проблемы источниковедения // Источниковедение. Теоретические и методические проблемы. М., 1969.
- Яковлев С. А. Українська радянська археографія. К., 1965.

Надійшло до редакції 19.01.00